

МЕТОД СПОСТЕРЕЖЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Шелестова Людмила Володимирівна

доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник,
відділ дидактики, Інститут педагогіки НАПН України

Актуальною проблемою сучасної дидактики є реалізація індивідуального підходу до навчання, виховання та розвитку учнів. Важливо усвідомлювати, що цей підхід покликаний сприяти розвиткові й становленню особистості, її суб'єктності, а не лише формуванню функціональної придатності; формуванню її життєвої компетентності (зрілості): здатності виживати за швидкоплинних умов оточуючого середовища, реалізовувати власний потенціал, досягати злагоди з довкіллям, знаходити своє місце в суперечливому світі [1, с. 4].

На думку психологів, становлення особистості є цілісний за змістом і характером, перспективно спрямований процес її змін, який відбувається за особливими внутрішніми законами і виступає специфічною формою соціального руху дитини [2]; процес розкриття дитиною самої себе, вбирання із самосвідомості всього того, що сприяє актуалізації потенціалу, об'єктивації «Я» для інших та самої себе, відчуттю повноти життя, здорової компетентності (Кононко О. Л.).

Особистість дитини містить три основні складники «Я-фізичне», «Я-психічне» та «Я-соціальне» [3].

Фізичний складник особистості учня характеризує функціональні можливості дитини і стан її здоров'я: зрілість мозкових структур та функцій; відносна стабільність та рухливість нервової системи; достатня рухова активність; умілість рук та практична вправність; відсутність тяжких хронічних захворювань; володіння основними гігієнічними навичками; усвідомлення статевої належності та її особливостей; володіння основами безпеки життєдіяльності; працездатність.

Соціальний складник особистості учня означає усвідомлення дитиною соціального статусу школяра (позитивного ставлення до школи, навчальної діяльності, учителів, самої себе як до учня); здатність до продуктивного спілкування з дорослим і однолітками у процесі навчання (пошуку балансу між слухняністю і незалежністю у взаєминах з дорослим, між співпрацею і суперництвом – у взаєминах з однолітками; узгодження індивідуальних інтересів з груповими, намагання уникати конфліктів і дружлюбного розв'язання спірних питань); усвідомлення межі схвалюваної і соціально неприйнятної поведінки, прагнення дотримуватися моральних норм у процесі взаємодії з іншими.

Психічний складник особистості учня характеризує рівень розумового, мотиваційного, емоційного і вольового розвитку, необхідний для засвоєння спеціальних знань згідно з освітньою програмою; його темперамент і характер; спрямованість особистості; здібності [3].

Психічне та соціальне «Я» значною мірою залежить від умов виховання, отриманого життєвого досвіду. Фізичне «Я» дається людині від її народження, є проявом генотипічних ознак. Для вирішення завдань індивідуалізації навчання педагог має розуміти, насамперед, основні властивості нервової системи своїх учнів: працездатність, здатність до переключення уваги, темп діяльності тощо. На думку психологів, саме ці властивості безпосередньо впливають на здатність кожного учня адаптуватися до вимог навчальної діяльності і отримати якісний результат. (Акімова М. К., Козлова В. Т. Психофізіологіческие особенности индивидуальности школьников: Учет и коррекция, М., «Академия». 2002. 160 с.)

Серед особливостей нервової системи учнів найперше варто зосередити увагу на таких аспектах:

сила/слабкість (міра витривалості, працездатності нервової системи, її стійкість до різного роду перешкод);

лабільність (рухливість)/інертність (швидкість переключення та звикання до нових умов, темп виконання різних видів діяльності).

У психології розроблений спеціальний арсенал методик діагностики проявів нервової системи особистості. Проте використання таких методик у масовій шкільній практиці є досить ускладненим, іноді – взагалі неможливим. Тому використання методу спостереження за поведінкою учнів у різних життєвих ситуаціях, в яких досить чітко можуть виявитися обумовлені властивостями нервової системи індивідуальні особливості, є актуальним. Зауважимо також, що психодіагностичні методики визначення властивостей нервової системи мають право використовувати лише спеціалісти, які мають психологічну освіту. Учитель для виявлення індивідуальних особливостей нервової системи учнів може використовувати лише метод спостереження.

Особливо актуальним є застосування цього методу в початковій школі, оскільки інші психодіагностичні методики дослідження особливостей нервової системи є складними для дітей цього віку: анатомо-фізіологічний субстрат нервової системи ще продовжує розвиватись і визрівати, тому індивідуальні особливості можуть не виявлятися повною мірою. Діти цього віку емоційно нестійкі, швидко стомлюються, зовнішні подразники для них часто є сильним відволікаючим чинником; для них властива певна повільність і неквапливість. Тобто, переважно помітними будуть прояви слабкої та інертної нервової системи. Тому не варто розглядати виявлені у ході спостереження індивідуальні особливості нервової системи як щось застигле і незмінне, оскільки вони можуть бути, в одному випадку, вродженими властивостями особистості, в іншому випадку – віковими особливостями, які з часом можуть змінитися.

Варто також зауважити, що особливості нервової системи можуть проявлятися досить чітко і знаходитись на двох полюсах «сильний – слабкий», «лабільний – інертний». А можуть мати проміжні варіанти, коли прояв властивостей нервової системи виявляється середньою мірою.

З метою уникнення помилок в оцінюванні особливостей нервової системи використання методу спостереження потребує виконання учителем ряду вимог:

- спостереження має бути тривалим і систематичним, а не випадковим і епізодичним, оскільки постійність індивідуальної поведінки в певних ситуаціях – ознака того, що в її основі лежать не випадкові чинники, а саме природні особливості (властивості нервової системи);

- учитель має подивитись на поведінку певного учня не лише в навчальній ситуації, а й в інших; потім порівняти особливості поведінки учня в різних ситуаціях та узагальнити результати спостереження;

- окрім результативних аспектів життєвих проявів основних властивостей нервової системи, варто звертати увагу на процесуальну (динамічну) сторону і розглядати обидва ці аспекти в єдності, нерозривно один від одного.

Оцінити *силу/слабкість* та *лабільність/інертність* нервової системи учня можна у різних ситуаціях. Результати узагальнень робіт психологів з цього питання (Акімова М. К., Козлова В. Т., Теплов Б. М. та ін.) [4, 5] відображено у таблицях 1 та 2.

Таблиця 1

Дослідження сили/слабкості нервової системи учнів

Ситуація для спостереження	Особливості прояву в дітей з сильною нервовою системою	Особливості прояву в дітей зі слабкою нервовою системою
<i>Тривале розумове напруження (складний урок, контрольна робота тощо)</i>	Не помітна втома, діти можуть працювати тривалий час без перерви.	Швидко з'являється втома, вона зростає і діти втрачають працездатність, з'являється необхідність у перервах для відпочинку.
<i>Тривалий шкільний день (6-7 уроків)</i>	Немає втоми в кінці шкільного дня.	Продуктивність дітей падає до кінця навчального дня, зростає втома.
<i>Відповідальна, емоційно напружена ситуація (обмежений час, контрольна робота тощо)</i>	Зібраність, уміння сконцентруватись працювати продуктивніше, ніж зазвичай; відсутність дискомфорту.	Великі труднощі, дискомфорт, зниження якості роботи (наприклад, поява помилок, які не виникають у звичній ситуації).

PEDAGOGICAL SCIENCES
THEORETICAL AND SCIENCE BASES OF ACTUAL TASKS

<i>Невдала відповідь, засудження</i>	Спокійне ставлення до цієї ситуації, вона не впливає на якість подальшої роботи.	Підвищена чутливість до цієї ситуації (пригнічений стан, сльози тощо), вона впливає на якість подальшої роботи.
<i>Необхідність постійно розподіляти увагу (наприклад, самостійно виконувати завдання й одночасно слідкувати за відповіддю однокласника)</i>	Розподіл уваги між декількома видами діяльності не викликає особливих труднощів.	Розподіл уваги між декількома видами діяльності викликає труднощі, дискомфорт, зниження ефективності роботи.
<i>Робота в шумній, неспокійній обстановці (шум, розмови тощо)</i>	Відволікаючі чинники не заважають, ефективність роботи не знижується.	Ефективність роботи різко падає, значно зростає число помилок, швидко з'являється втома.
<i>Виконання монотонної, одноманітної роботи</i>	Великі труднощі, особливо під кінець уроку; роздратування, незадоволення; активне уникнення такої роботи; часті відволікання на інші заняття, на розмови з однокласниками тощо; низька продуктивність одноманітної роботи.	Робота виконується з великими задоволенням, легко, успішно, практично без помилок.
<i>Виконання роботи за алгоритмом.</i>	Великі труднощі в роботі за алгоритмом, за шаблоном; часто виникають пропуски, забудькуватість під час виконання певної операції.	Висока ефективність дій за шаблоном, алгоритмом, єдиною схемою; роботи із задоволенням; ретельне виконання завдань згідно із заданою послідовністю, без перескакування з однієї операції на іншу.

PEDAGOGICAL SCIENCES
THEORETICAL AND SCIENCE BASES OF ACTUAL TASKS

<i>Виконання роботи, що потребує систематизації та планування</i>	Відсутність схильності до роботи, що потребує систематизації та упорядкування матеріалу; до планування власної діяльності.	Яскраво виражена схильність до роботи, що потребує систематизації, часто з опорою на графіки, схеми, таблиці тощо; до планування власної діяльності, розробці планів у письмовій формі.
<i>Самоконтроль</i>	Ігнорування цього аспекту діяльності; якість виконання завдань не перевіряється, тому кінцевий результат може бути невисоким.	Схильність до ретельного контролю виконання завдань і перевірки отриманих результатів.

Таблиця 2

Дослідження лабільності/інертності нервової системи учнів

<i>Ситуація для спостереження</i>	<i>Особливості прояву в дітей з лабільною нервовою системою</i>	<i>Особливості прояву в дітей з інертною нервовою системою</i>
<i>Виконання різноманітних за змістом і способом розв'язання завдань</i>	Велике бажання брати участь у такій діяльності; ефективність роботи висока, якщо є необхідні знання.	Великі труднощі у такій діяльності навіть за умови глибоких знань; іноді відмова від виконання таких завдань.
<i>Високий темп роботи, коли незрозуміла послідовність запитань, тобто є ситуація невизначеності</i>	Успішне виконання завдань; правильність відповідей не залежить від темпу подання матеріалу.	Великі труднощі в роботі, іноді повна відмова від виконання завдання.
<i>Високий темп роботи, коли послідовність запитань зрозуміла (наприклад, питання записані на дошці)</i>	Успішне виконання завдань.	Характерний початок роботи з другого чи третього завдання. Пропускається перше, збільшується тим самим час на підготовку відповіді.

PEDAGOGICAL SCIENCES
THEORETICAL AND SCIENCE BASES OF ACTUAL TASKS

<i>Швидке переключення уваги на новий вид діяльності</i>	Успішний і швидкий перехід від одного виду діяльності до іншого.	Великі труднощі при переході від одного виду діяльності до іншого; різке зниження продуктивності роботи; дискомфорт, розгубленість; активність виконання нових завдань збільшується поступово, орієнтовно на 3-му чи 4-му завданні.
<i>Час роботи жорстко обмежений</i>	Висока продуктивність роботи за наявності необхідних знань; швидка актуалізація необхідних знань; мобілізація усіх ресурсів.	Дискомфорт, стрес; швидка актуалізація необхідних знань ускладнена; учень губиться і допускає помилки.
<i>Одноманітна, монотонна робота</i>	Великі труднощі; швидка втрата інтересу до роботи, перенасичення нею, активне бажання урізноманітнити роботу.	Схильність до такої роботи, уміння успішно її виконувати протягом тривалого часу.
<i>Тривала робота, яка потребує великих розумових зусиль</i>	Невміння довго працювати без відволікання; активність швидко зростає і так же швидко згасає, втрачається інтерес до завдань; часте відволікання на інше призводить до низьких результатів у роботі.	Здатність працювати довго, не відволікаючись на інші справи та зовнішні подразники; повільне зростання активності і тривале її зберігання.
<i>Відволікання від роботи</i>	Відволікання на спілкування з іншими; прагнення залучити інших до своїх справ.	Переважно виконання своїх справ самостійно, без допомоги інших.

PEDAGOGICAL SCIENCES
THEORETICAL AND SCIENCE BASES OF ACTUAL TASKS

<p><i>Одночасне засвоєння нового і повторення старого матеріалу.</i></p>	<p>Надання переваг новому матеріалу, здатність швидко його засвоювати і відразу відповідати; надання переваги книгам, які читаються вперше; відсутність схильності повертатися до старого матеріалу; висока активність під час опитування на основі нового матеріалу і низька активність під час повторення раніше вивченого матеріалу.</p>	<p>Невисока ефективність роботи на основі нового матеріалу відразу після знайомства з ним; потрібен час для засвоєння нового матеріалу; висока активність на основі раніше вивченого матеріалу; краще розвинена довготривала пам'ять, ніж короткотривала, оперативна.</p>
<p><i>Робота, що потребує систематизації, єдиної схеми</i></p>	<p>Відсутність схильності до роботи, яка вимагає систематизації та упорядкування матеріалу, планування діяльності (наприклад, створення графіків та розкладу).</p>	<p>Яскраво виражена схильність до роботи, яка вимагає систематизації, одноманітності; прагнення ретельно продумати роботу, яку потрібно виконати; наявність підготовчого етапу; уміння самостійно організувати свою діяльність, не відволікатися на сторонні справи.</p>

Таким чином, провівши спостереження за учнями в певних навчальних та життєвих ситуаціях, учитель отримує уявлення про те, якими є особливості прояву нервової системи учня: її сили/ слабкості та лабільності/інертності.

Список літератури

1. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). К., «Стилус», 2000. 336 с.
2. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности. М., 1996.
3. Шелестова Л. В. Готовність до навчання у закладі ЗЗСО. Енциклопедія освіти / Національна академія педагогічних наук України; [гол. ред. В.Г. Кремень; заст. гол. ред. В. І. Луговий, О. М. Топузов; відп. наук. секр. С. О.

Сисоєва]: 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 1144 с. С. 162-163.

4. Акимова М. К., Козлова В. Т. Психофизиологические особенности индивидуальности школьников: Учет и коррекция, М., «Академия». 2002. 160 с.

5. Теплов Б. М. Об изучении типологических свойств нервной системы и их психологических проявлений. Вопросы психологии. 1957. № 5.